

РОЗВІДКИ

Валерій Белашов

●

«ГЛУХІВСЬКИЙ ПЕРІОД» В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (1708—1782 рр.)

Поняття «Глухівський період» до недавнього часу практично не зустрічалося у науковій історичній літературі. І лише в червні 1988 року на Другому радянсько-американському симпозиумі «Давня українська література і становлення нової української літератури», який пройшов у Києві та Львові, його було введено в обіг директором Гарвардського інституту українських студій, професором кафедри історії України Гарвардського університету Омеляном Прицаком.

Під час драматичних подій Північної війни на території України (1700—1709 рр.) Глухів 6 листопада 1708 року стає столицею гетьманської і лівобережної України, резиденцією гетьманів І. Скоропадського (1708—1722 рр.), Д. Апостола (1727—1734 рр.), К. Розумовського (1750—1764 рр.), місцем розташування першої Малоросійської колегії (1722—1727 рр.), правління «Гетьманського уряду» (1734—1750 рр.) і другої Малоросійської колегії (1764—1782 рр.)

Хронологічні рамки дуже важливого для української історії «Глухівського періоду» О. Прицак відносить до 1708—1786 рр., початку гетьманування І. Скоропадського і останнього року існування другої Малоросійської колегії та Генерального суду. На погляд автора цієї статті, краще їх обмежити 1782 роком, роком знищення російською імперською владою козацького адміністративно-територіального устрою і ще досить значних залишків української автономії. Бо з січня 1782 року друга Малоросійська колегія не виконувала адміністративних функцій, а за рішенням російського Сенату розглядала лише незавершені судові справи.² Українські старшини втратили свою цивільну владу, хоча їхні ранги і козацька військова структура були збережені до реформи козацького війська.

Чимало дореволюційних та радянських істориків досліджувало державний і суспільно-політичний лад цього періоду та генезу національно-державницької ідеології. Серед них передвісники державницької школи — Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, невідомий автор «Історії Русів», представники народницького напрямку — М. Костомаров, О. Лазаревський, М. Грушевський, позитивісти І. Крип'якевич, І. Джиджора, історики-державники Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблин, Д. Дорошенко, історики-юристи О. Кістяківський, І. Теличенко, В. Мєсяц, історики-концепціалісти Б. Крупницький, далі С. Шамрай, М. Петровський, М. Ткаченко, Ф. Шевченко, В. Дядіченко, О. Компан, О. Апанович та ряд інших.³

Чому ж «Глухівський період», що охоплює майже все XVIII ст., знаходився у довгому забутті? Досить чітку, але на більш широке питання, відповідь дає член Археографічної комісії НАН України, кандидат історичних наук Я. Дашкевич у публікації «Полково-сотенний лад XVII—XVIII століть на Україні — штучна біла пляма».⁴

Що ж стосується питання «Глухівського періоду» української історії, то його необхідно розглянути хоча б у чотирьох аспектах: політично-правовому змістові української державності, форм боротьби за збереження автономних прав і вольностей; умов розвитку національно-визвольної ідеї і етапів українського відродження, інтелектуального і культурного рівнів гетьманської столиці.

Значна кількість дослідників схиляється до думки, що політико-правовий статус Гетьманщини після підписання ряду статей з московським урядом, можна визначити як автономний у складі Російської імперії. Але український республіканський лад того часу, за своїм змістом різко відрізнявся від російського самодержавницького абсолютизму. Український історик О. Субтельний особливо підкреслює, що гетьманська Україна «давала українцям більше самоврядування, ніж вони будь-коли до того мали, починаючи з часів Галицько-Волинського князівства».⁵

Починаючи з 1708 року, у Глухові регулярно проходили з'їзди козацької старшини.⁶ Вони скликались до різдвяних і великодніх свят. Зібравшись на різдвяні свята, старшина зустрічала тут і Новий рік. Звідси йдуть часті згадки в джерелах про новорічні з'їзди генеральної старшини і полковників. Фактично це був постійний склад ради. Рада старшин відповідала подібним політичним інститутам Західної Європи: «генеральним штатам» Франції, «сеймам» Польщі, «снємам» Чехії і т. п.⁷ При необхідності число її учасників значно збільшувалось.

Гетьманська або Генеральна військова канцелярія з 8 генеральними старшинами стала вищим урядовим органом. Вона складалась з двох частин: колегіальної і розпорядчої.⁸ До першої належала генеральна старшина. Під головуванням гетьмана вона вирішувала всі найважливіші державні і дипломатичні справи. До другої належав державний апарат з військових канцеляристів. За роки служби в Генеральній військовій канцелярії канцеляристи отримували звання військових товаришів і за своїм статусом прирівнювались до полкової старшини.⁹

Генеральний суд з двома генеральними суддями чинив справи кримінальні і приймав скарги по цивільних. Канцелярія генерального скаргу на чолі з генеральним підскарбієм відала збором прибутків і громадськими будівлями, рахункова канцелярія перевіряла витрати і збір податків.¹⁰ Канцелярія генеральної артилерії з генеральним обозним і старшинами артилерії розпоряджалась всією артилерією, її виробництвом і заготівлею пороху. Полкові і сотенні канцелярії займались військовими, адміністративними і судовими справами полків, сотень і куренів.

До цього потрібно додати, що гетьмана, генеральну старшину, полковників, сотників, курінних (передміських і сільських отаманів) обирали на радах відповідних територій.

На час виконання своїх обов'язків обрана старшина одержувала рангові маєтності (власність), котрими могла користуватись тільки до переобрання. Лише у другій половині XVIII ст. подібні елементи демократії зароджуються у Сполучених Штатах Америки, в Європі ж вони поширюються ще пізніше.¹¹ Таким чином, протягом зазначеного періоду Глухів був центром політичного життя Гетьманщини і Лівобережної України.

Управління і соціально-економічна політика здійснювались українцями, їм належали ключові позиції у судах, фінансах, армії. Навіть у 1767 році українські депутати до Законодавчої комісії відкинули проект реформи «добре регульованої держави» російської імператриці Катерини II, заявивши, що «наші закони найкращі».¹²

Тому відповіддю на перший аспект питання можна вважати слова історика І. Джиджори, що «Гетьманщина — це одинока часть України, де український народ найдовше жив у виробленім ним самим державно-економічним устрої, а через те саме жив і найповніше своїм національно-культурним житієм... І власне дякуючи довшому, чим деінде, становленню державно-економічної окремішності в масі могло сильніше вкоренитися почування національно-культурної окремішності, так що могло переховатись через пізніші безпросвітні часи аж до порога XIX ст. і послужити зразком національного відродження».¹³

Відмінність між українською та російською політичними системами зумовлювала суперечність між українським та російським урядами. У змісті «Глухівського періоду» можна знайти багато прикладів відстоювання політичних, станових, соціально-економічних інтересів українців.

Так, гетьман І. Скоропадський тричі подавав статі на розгляд і затвердження цареві Петру I (1708, 1709, 1721 рр.),¹⁴ наказний гетьман П. Полуботок разом із старшиною виступив проти диктату першої Малоросійської колегії (1723 р.), привізши до С.-Петербурга копії 156 документів, як підставу проти її зловживань і утисків та відновлення гетьманства,¹⁵ гетьман Д. Апостол подав «Статейні пункти» цареві Петру II,¹⁶ гетьман К. Розумовський—пункти «Прошення малоросійського шляхетства і старшини разом з гетьманом про відновлення різних старовиних прав Малоросії» Катерині II,¹⁷ ніжинська і батуринська шляхта під час виборів депутатів до російської Законодавчої комісії у 1767 році виступила з вимогою обрання гетьмана і збереження автономії,¹⁸ українські депутати вже під час роботи Законодавчої комісії у грудні 1767 року в Москві і в наступному році в С.-Петербурзі виступили на захист традиційних «малоросійських прав і свобод».¹⁹

Всі ці спроби мали або часткові, або трагічні наслідки через імперську позицію російських правителів.

Кодифікацію українських законів на засадах «Литовського статуту», збірника Магдебурзького права «Саксонське зеркало» і «Порядку» В. Троїцького, реформу судової справи (1760—1763 рр.), яку напівлегально здійснили в Гетьманщині, можна також розглядати як спробу шляхти і старшини ефективною системою законодавства і структурою власних судових органів закріпити українську автономію.²⁰ При розгляді цього аспекту потрібно враховувати терористичні методи і результати правління Петра I, а також ту обставину, що на території Гетьманщини майже постійно перебувало 10 регулярних російських полків. Звичайно, що в подібних умовах українці обрали мирні форми боротьби.

Автономний устрій Лівобережної України надавав значного захисту для розвитку культури. За судженням відомого українського історика Д. Дорошенка, українська культура в кінці XVII — на початку XVIII ст. «продвинулася до тієї вершини, яка дає право поставити Гетьманщину часів Мазепи, Скоропадського, Апостола і Розумовського на один рівень з найбільш освіченими краями тодішньої Європи. Вона стала культурним огнищем, впливи якого розходилися на цілий схід Європи і на Балкани. Навіть російський терор і політика виснаження духовних, фізичних та економічних сил українського народу, проваджена російським урядом після Мазепи, довго не могли знищити цієї культури».²¹

На відміну від різнотипного і культурно багатоманітного Києва Глухів представляв Україну світську й аристократичну. Великий внесок у підготовку української еліти зробила Генеральна військова канцелярія.²² У ній починали свою діяльність діти української старшини та інших верств населення, які, як правило, закінчували Києво-Могилянську академію і мали певний стаж роботи у полкових канцеляріях. Для їх підготовки було створено спеціальний канцелярський «курінь».²³

О. Прицак вважає, що стан військових канцеляристів, постійно маючи справи з історичними документами, розумів, що київська духовна еліта (Києво-Могилянська академія, Києво-Печерська лавра) значно відстала від дійсного політичного життя і не бачила його нових реалій. Саме тому цей стан став носієм історичної пам'яті свого народу і породив феномен козачої історіографії—літописи Грабянки, Величка та інші, зміг реалізувати створення світської історії України.²⁴ Саме в Генеральній військовій канцелярії, яка стала протиположною московській адміністрації, набувала певної інтелектуальної і патріотичної форми національно-державницька ідеологія української старшини.

Це феноменальне явище можна вважати початком новітнього етапу розвитку української визвольної ідеї. Виходячи з цього, з урахуванням часових меж і географічних регіонів,²⁵ етапи українського відродження можна визначити таким чином: Глухів, Новгород-Сіверський, Харків, Київ і Правобережжя, Женева і Галичина.²⁶ Роблячи цей висновок, не можна не врахувати думки Д. Дорошенка, що «поруч процесу нищення старих форм і змісту українського життя народжується процес національного відродження, котре має значно глибше коріння, ніж у нас звичайно вважають».²⁷

Коли російський уряд робив спроби скасувати гетьманство, намічалось зростання української історіографічної праці. Саме на «Глухівський період» випадає більша частина козацьких літописів, як чинника національної ідеології українського державотворення. Це літопис Г. Грабянки (1710 р.), С. Величка (1720 р.), державні діаріуші як нова форма літописання.²⁸

Генеральний канцелярист, а потім генеральний хорунжий М. Ханенко написав два відомі щоденники: «Діаріуш або Журнал» (Записи першої половини 1722 року) і «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка, 1727—1731, 1742—1753 рр».²⁹ Перерва у написанні щоденника пояснюється тим, що М. Ханенко разом з П. Полуботком, Г. Грабянкою та іншими членами царської делегації був ув'язнений в Петропавлівській фортеці і відправлений до Глухова через чотири роки. «Діаріуш або Журнал» не тільки безцінне історичне джерело, з якого ми дізнаємось про численні сторони життя Гетьманщини, але він досить повно відображає спосіб мислення української еліти. Його ставлять у ряд таких творів, як «Патерик Печерський», «Ізмарagd», «Ізборник Святослава». Він засвідчує ту епоху, коли український народ жив повним національним життям, а націю репрезентували її правлячі верстви, що є природним для кожного суспільства.³⁰

Відомі державні діарії генеральних канцеляристів П. Борзаківського та Павла Ладинського, які продовжили «Діаріуш» М. Ханенка. Сторінки журналу послідовно охоплюють другу половину 1722-го — 1723-й роки.³¹ У стислій і зрозумілій формі вони передають драматизм змагань українського уряду на чолі з П. Полуботком з першою Малоросійською колегією, послідовно описують дії Генеральної військової канцелярії в умовах імперського тиску з боку Росії.

Діаріуші, що являють собою грубі томи в 400—600 аркушів, писали й інші канцеляристи, як правило, від двох до десяти. Але за винятком трьох названих, їх імена не залишились на титульних сторінках. Можливо тому, що писання діаріушів було ще й небезпечною справою.

П. Ладинського покарали на гарматі за неправильно виписані титули президента першої Малоросійської колегії, бригадира Вельямінова.³² Свої особливості мали діаріуші чи протоколи, в яких засвідчені поїздки гетьманів до С.-Петербурга або Москви. В окремих зошитах описані дипломатичні церемонії, склад представництв, аудієнцій у царів, робилися записи про надіслані в Україну царські грамоти і гетьманські універсали із стислим викладом їх змісту.³³

Серед великої кількості діаріушів, журналів і оригіналів справ та документів, військові канцеляристи обирали ті, що складали тематичні документальні компакти з усталеним набором документальних текстів, що повторювались у рукописних історичних збірниках. Ті компакти, що збереглися, зараз знаходяться в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України.³⁴

Військові канцеляристи створювали і суто документальні збірники, комбінуючи документальні компакти з іншими окремими матеріалами. Документальні збірники і копії з них стали прообразом української археографії.

Важливе місце в українській історіографії займає діаріуш, або рукописний 10-томний щоденник — хроніка генерального підскарб'я Я. Марковича. У 1717 році Я. Маркович зацікавився невеликим літописом свого тестя П. Полуботка (1452—1715 рр.), доповнив його деякими деталями і з 1717 року почав робити записи в особистому щоденнику.³⁵ До змагань П. Полуботка з російським царем він фіксує події і факти суспільно-політичного, міжнародного (у головному шведського), економічного життя та українсько-російських відносин.

Після смерті П. Полуботка, Я. Маркович надає перевагу записам економічного змісту, особливо в галузі сільськогосподарського виробництва, торговельним справам, деталям щоденного побутового життя і життя української старшини.³⁶ Дуже детально і цікаво описані Сулацький (1725—1727 рр.) та Хотинський (1739 р.) походи. Я. Марковичем щоденник доведений до 1767 року. У трьох друкованих виданнях: скороченому внука генерального підскарб'я О. Марковича записи охоплюють 1717—1767 рр.; відредагованому О. Лазаревським — 1717—1734 рр.; відредагованому В. Модзалевським — 1734—1740 рр.³⁷

Писаний французькою мовою діаріуш склав син гетьмана Д. Апостола Петро. Діарій Петра Апостола вміщує записи з червня 1725 року до серпня 1727 року, коли він знаходився у ролі почесного закладника в С.-Петербурзі, перед вибором батька у гетьмани.³⁸ Крім поточних записів, ним зроблено і декілька невеличких екскурсів в історію України. Через деякий час Петро Апостол став лубенським полковником.

Історичні записи веде й інша українська старшина. Серед неї значну роль відіграв генеральний обозний Я. Лизогуб. Йому приписують складений у 1742 році «Літопис або короткий опис найвизначніших подій та випадків». Літопис охоплює 1506—1737 роки. Від 90-х років XVII ст. і до кінця 1737 року основне джерело літопису становлять родинні записи Лизогубів та власні спостереження.³⁹ Закінчується літопис описом походу російсько-українських військ на чолі з Б. Мініхом та наказним гетьманом Я. Лизогубом проти Кримського ханства. Я. Лизогуб у своєму творі відстоює ідею автономії України.

У 30-ті роки з'являється літописний твір «Короткий опис Малоросії», який у XVIII ст. користувався найбільшим попитом. Мабуть, комусь із військових канцеляристів було доручено переробити літопис Г. Грабянки в прагматичну історію України.⁴⁰ Копію з цього літопису гетьман і одночасно президент С.-Петербурзької академії наук К. Розумовський подарував цій науковій установі. Вперше його видав В. Рубан в С.-Петербурзі у 1777 році в редакції колишнього київського пол-

ковника, російського канцлера А. Безбородька, який доповнив працю описом подій 1704—1776 років та склав «Із'явлення дійсного образу правління в Малій Росії», також доклав список гетьманів і вищої старшини.⁴¹ У 1788 році в Парижі було видано книгу «*Annalle de Russie*», її першою частиною став французький переклад «Короткого опису Малоросії».

На початку гетьманування К. Розумовського військовий канцелярист Г. Покас пише твір «Опис про Малу Росію» (1751 р.). З двох відомих списків цього твору опубліковані лише фрагменти, повністю ж він не опублікований.⁴² Другий список на основі роботи Г. Покаса у 1756 році зробив О. Дівович, брат С. Дівовича. Події ним продовжені, а сам літопис значно розширений. Священик Київського Флорівського монастиря М. Плиска у 1763 році переписав літопис Грабянки, доповнивши його описом пізніших подій.⁴³ Також він додав до літопису збірник документів і вступні та заключні вірші. Знищення гетьманства зумовило появу нового історичного твору бунчукового товариша П. Симонівського «Короткий опис про козацький малоросійський народ і воєнні його діла» (1765 р.)⁴⁴ Історія України доведена ним до 1751 року — до відновлення гетьманства. Автор відстоює гетьманське правління, а його знищення вважає дуже шкідливим.

У 1770 році з'являється написане військовим канцеляристом, а потім полковим обозним С. Лукомським «Історичне зібрання», яке охоплює 1299—1599 роки.⁴⁵ До праці прилучені переклади з польської мови щоденника Окольського «Про Остриянову війну з ляхами» та записи Тибловського про польсько-турецьку війну 1620—1621 років. Обидва ці переклади, на думку автора, повинні служити вступом до перекладеної ним з польської мови поеми Твардовського «*Wojna domowa*».

Завершують традицію козацького літописання літопис О. Рігельмана під назвою «Літописна повість про Малу Росію та її народ, та про козаків взагалі» (1786 р.) і знаменитий історико-публіцистичний твір «Історія Русів», який вдалося опублікувати професору Бодянському лише у 1846 році в Москві.

Аналіз цього аспекту показує, що українська еліта «Глухівського періоду» створила належні умови для розвитку національно-державницької ідеології і що українське відродження не можна ставити лише в зв'язок з ідеями романтизму і народності, що виникли у Західній Європі.

Українська столиця Глухів перетворилась в інтелектуальний центр, котрий конкурував з самим Києвом. У ньому перекладачем Генеральної військової канцелярії працював український письменник і поет Семен Дівович. Цей видатний інтелектуал високо підняв честь еліти Гетьманщини. З використанням матеріалів козацьких хронік і літописів у 1762 році ним написано віршований діалог «Розмова Великої Росії з Малоросією», в якому поет доводить їх рівні права.⁴⁶ Через весь діалог проходить ідея національної ідентифікації України, втілена у високе поняття «Вітчизни», що Україна і Росія мають кожна свою, відмінну одна від одної, історію. Подібна історіософія була характерною для всіх освічених верств України.

З Глуховом XVIII ст. тісно пов'язане ім'я українського письменника й історика, представника історіографії української державності Ф. В. Туманського. Син генерального судді В. Г. Туманського, який працював членом другої Малоросійської колегії, член-кореспондент Російської академії наук Ф. В. Туманський редагував журнал «Російський магазин» (СПб., 1792—1793 рр.),⁴⁷ в якому публікувались статті з історії України. Із французької «Енциклопедії» плідно перекладав службовець Малоросійської колегії, брат генерального судді В. Г. Туманського, український просвітитель І. Г. Туманський.⁴⁸

Своєрідним розвитком української державної ментальності стала філософія українського просвітителя-демократа Я. П. Козельського, який з 1770 по 1778 рік працював членом другої Малоросійської колегії. Найкращим політичним устроєм він вважав республіканський з визнанням права приватної власності.⁴⁹ Я. П. Козельський, стоячи на позиціях «юридичного світогляду» на противагу теологічному, визнавав «природне право» і святість «природжених прав» людини. У глухівський період життя він перекладає ряд статей із «Енциклопедії» Ден і Дідро і видає їх у двох частинах.⁵⁰

Видатний український правознавець, бунчуковий товариш Федір Чуйкевич створив наукову працю «Суд і розправа в правах Малоросійських», присвятивши її гетьману К. Розумовському.⁵¹ У праці ним проводиться думка про створення на Гетьманщині судів на засадах Литовського статуту, як це було затверджено ще в статтях Б. Хмельницького. Перекладачем у гетьмана К. Розумовського працював український письменник О. К. Лобисевич.⁵² Він став попередником І. П. Котляревського в українській літературі, переопрацювавши українською мовою у бурлескно-трагестійному стилі Вергілієві Еклоги і переслав їх Г. Кониському. На жаль, цей чудовий твір не зберігся. Секретарем К. Розумовського теж працював історик і знавець старожитностей І. Р. Мартос. Після смерті гетьмана (1803 р.), він перебував на високих посадах.⁵³ З 1813 року, знаходячись у відставці, І. Р. Мартос впродовж десяти років збирав і вивчав рукописні і друковані книги в Києво-Печерській лаврі та інших київських монастирях. З його праць опубліковано тільки «Дослідження банного будування, про яке оповідає літопис Нестора».

У Глухівському пансіоні навчався український історик Я. М. Маркович. Він автор єдиної книги «Записки про Малоросію, її жителів і виробництва», виданої у С.-Петербурзі у 1798 році.⁵⁴ Наповнена патріотичним ентузіазмом, ця книга відкрила собою низку видань, присвячених українській історії на початку XIX ст. Ознайомившись з цією працею, історики О. Лазаревський і Д. Дорошенко дали їй високу оцінку. Передчасна смерть не дозволила молодому досліднику написати докладну історію України з використанням великої джерельної бази, у тому числі 14 книг рукописних джерел, підготовлених Г. Чепую, який довгий час служив у Глухові.⁵⁵

У місті народився відомий український дисидент, перекладач Комісії іноземних справ у С.-Петербурзі І. К. Стрілевський. Він автор написаного у 1795 році сміливого, ледь не першого, нелегального листа «За вітчизну померти приємно», адресованого великій супротивниці Катерині II.⁵⁶ За його переконанням, російська імператриця заслужувала «знищення за загибель вольності в вітчизні, щоб інші європейські государі мали великий страх».

Багата інтелектуальна і культурна історія Глухова далеко не обмежується цими іменами, їх просто неможливо назвати у межах статті.

Глухів у XVIII ст. стає центром музичної і театральної культури України і Росії, одним із провідних музичних центрів Європи, Стараннями гетьмана Д. Апостола з 1730 року у місті почала діяти музично-хорова школа.⁵⁷ У ній готувалися співаки для придворної співацької капели у С.-Петербурзі. Тут одержали початкову музичну освіту відомі діячі світової культури, засновники хорového співу, видатні українські композитори М. С. Березовський і Д. С. Бортнянський. Також навчались, за деякими даними, майбутній український філософ і поет Г. Скорода, відомий діяч української культури, бандурист Г. Любисток.⁵⁸

За гетьмана К. Розумовського у столиці з'являється перший український професійний театр західного зразка. Театр працював у палаці гетьмана, мав хорова капелу, яку очолювали талановиті музиканти

К. Юзефович і А. Рачинський, оркестр, балетну і театральну трупи.⁵⁹ На сцені театру ставились твори Есхіла, Шекспіра, Мольєра, п'єси російських і українських авторів, балети «Венера і Адоніс», «Алоїза» та інші. Декорації для спектаклів готував талановитий художник Г. А. Стеценко.⁶⁰ У бібліотеці Розумовських нараховувалось більше 2300 творів оперно-симфонічної і камерно-інструментальної музики.

Відповідь на останній аспект питання складається однозначно. Гетьманська столиця стає європейським містом, центром, який збирав кращі творчі сили України.

Посилення колонізаторської політики царизму вело до остаточного знищення залишків політичної автономії української шляхти і козацтва. Указом Сенату від 16 вересня 1781 року, у січні 1782 року на Лівобережну Україну розповсюдився адміністративно-територіальний устрій Росії.⁶¹ Тут були сторені три намісництва — Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. На основі загальноросійського «Установлення для управління губерніями» від 1775 року полковий і сотенний устрої, самоврядування за Литовським статутом і Магдебурзьким правом створенням органів управління російського зразка були практично знищені. Глухів перестав бути столицею Лівобережної України і на правах звичайного повітового міста увійшов до складу Новгород-Сіверського намісництва.⁶² За указом Павла I з 1796 року він знаходився у складі Малоросійської, а за указом Олександра I з 1802 року — Чернігівської губернії. Таким чином, з початку 1802 року закінчується «Глухівський період» історії України. При розгляді зазначених аспектів його змісту стають зрозумілими дійсні причини його довгого забуття, непересічна роль і неординарне значення не тільки в українській історії XVIII ст., але й для подальшого розвитку процесу національного відродження, використання досвіду державного будівництва та управління.

Джерела та література:

1. Прицак О. Параметри української інтелектуальної історії останньої чверті XVIII — початку XIX ст.: Доба військових канцеляристів та дворянського просвітництва // Жовтень. — 1989. — Січ. — С. 114.
2. Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т. 21 — № 15 284. — С. 311—312; № 15 893. — С. 1071—1072.
3. Пеленський Я. Українська державницька школа // Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — К., 1996. — С. 7—9; Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII—XVIII століть на Україні — штучна «біла пляма» // Пам'ятки України — 1990. — № 1. — С. 6, 8.
4. Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII—XVIII століть на Україні — штучна «біла пляма». — С. 6—8.
5. Субтельний О. Україна: історія. — К., 1991. — С. 149.
6. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 163.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. — К., 1993. — Т. 2. — С. 158.
8. Там само. — С. 159.
9. Прицак О. Доба військових канцеляристів. // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 62.
10. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Кн. 7. — С. 286.
11. Залізник Л. Від козацької вольності до Новоросії // Пам'ятки України. — 1991. — № 2. — С. 19.
12. Лист Рум'янцева до Катерини II від 2 березня 1767 р. // Соловьев С. История России с древнейших времен. — М., 1965. — Т. 14. — С. 39; Субтельний О. Україна: історія. — С. 161.
13. Джиджора И. Материалы Московского Архива Министерства Юстиции. — Л., 1908. — С. 1.
14. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским. — СПб., 1859. — Ч. II. — С. 264-266; 281—283; 288—290; 314—316; Ханенко М. Діаріуш або Журнал // Київська старовина. — 1994. — № 1. — С. 10, 13, 16.

15. Швидько Г. К. Джерела з історії Гетьманщини // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1992. — Вип. 17. — Т. 4. — С. 259.
16. Шевчук В. Козацька держава. — К., 1995. — С. 268.
17. Струкевич О. К. Про остаточне знищення гетьманства на Україні та заснування другої Малоросійської колегії // Український історичний журнал. — 1993. — № 7—8. — С. 85—86, 88.
18. Когут 3. Російський централізм та українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760—1830. — К., 1996. — С. 153.
19. Там само. — С. 154.
20. Белашов В. І. Глухів — столиця гетьманської і Лівобережної України // Історико-культурна спадщина Глухівщини (Матеріали міжв. наук.-практ. конференції). — Глухів, 1992. — С. 11—12.
21. Дорошенко Д. Нарис історії України. — К., 1991. — Т. 2. — С. 207.
22. Прицак О. Доба військових канцеляристів. — С. 62—63.
23. Белашов В. І. Глухів — столиця гетьманської і Лівобережної України. — Глухів, 1996. — С. 73.
24. Прицак О. Параметри української інтелектуальної історії останньої чверті XVIII—початку XIX ст. — С. 114.
25. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII — початок XX ст.) // Український історичний журнал. — 1993. — № 7—8. — С. 4—5; Могочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Там само. — 1991. — № 3. — С. 100—103.
26. Борисенко В. А. Глухів як колыска українського націоналізму (До питання про витoki і деякі історичні параметри української національної ідеї) // Історико-культурна спадщина Глухівщини. — С. 15.
27. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — С. 43.
28. Шевчук В. Козацька держава. — С. 313.
29. Шевчук В. Малі українські літописи, хроніки та діаріуші // Київська старовина. — 1993. — № 6. — С. 17—20; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник (За ред. Кудрицького А. В.). — К., 1990. — С. 229, 834; Ханенко М. Діаріуш або Журнал // Київська старовина. — 1993. — № 6. — С. 21—47; 1994. — № 1. — С. 10—33.
30. Донцов Д. Дух нашої давнини. — Дрогобич, 1991. — С. 92.
31. Шевчук В. Про «Журнал» чи Діаріуш Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського // Київська старовина. — 1994. — № 3. — С. 10—16; Пилип Борзаківський та Павло Ладинський. Журнал // Там же. — С. 17—44.
32. Шевчук В. Про «Журнал» чи Діаріуш Пилипа Борзаківського та Павла Ладинського. — С. 10.
33. Апанович О. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1997. — № 2. — С. 94.
34. Там само. — С. 97.
35. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — С. 37.
36. Лазаревский А. Предисловие (первое) к дневнику Якова Марковича // Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Т. 1. — С. 10—11.
37. Дневные (дневниковые) записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. I—II; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Т. 1; 1895. — Т. II; 1897. — Т. III; Джерела до історії України—Руси. — Л., 1913. — Т. XXII.
38. Діарій Петра Апостола, сина гетьмана Данила Апостола // Київська старовина. — 1895. — № 7. — С. 100—155.
39. Шевчук В. Козацька держава. — С. 317.
40. Там само. — С. 314; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — С. 30.
41. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — С. 31.
42. Шевчук В. Козацька держава. — С. 318.
43. Там само. — С. 320.
44. Материалы для библиографии по истории народов СССР. Украина в XVI—XVII вв. — Л., 1933. — С. 172.
45. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — С. 33.
46. Разговор Великороссии с Малой Россиею. В кн.: Українська література XVIII ст. — К., 1983.
47. Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1964. — Т. 15. — С. 5.
48. Терлецький В. В. Глухів в загальному процесі національного самоутвердження XVIII ст. // Історико-культурна спадщина Глухівщини. — С. 18.
49. Ісаевич Я. Д. Культура на Україні у XVIII ст. Освіта і наука // Історія Української РСР. — К., 1979. — Т. 2. — С. 538.
50. Заремський М. Й. Я. П. Козельський в контексті становлення філософської думки в Україні // Історико-культурна спадщина Глухівщини. — С. 93—94.
51. Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 198.

52. Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1962. — Т. 8. — С. 235.
53. Заремба С. Василь Ломиковський та його оточення // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 86.
54. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. — С. 66—68.
55. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. — СПб., К.; Х. — 1903. — Изд. 4-е. — С. 3.
56. Белашов В. И. Глухов — забытая столица гетманской Украины. — К., 1992. — С. 53.
57. Иванов В. Ф. Співацька освіта в Україні Х—XVIII ст. — К., 1992. — С. 16.
58. Пахляцький Б. Григорій Любисток // Український календар. — Варшава, 1984. — С. 173—180.
59. Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / За ред. М. Грушевського. — К., 1928. — С. 424.
60. Ткаченко В. К. Глухів. — Х., 1966. — С. 33.
61. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве / Под ред. Бондаревского А. В. и др. — К., 1958. — С. 38, 42, 47.
62. Городские поселения в Российской империи. — СПб., 1865. — Т. 5. — Ч. II. — С. 280.

